

मुकुन्द-इन्दिरा नाटकमा धार्मिक अभिव्यञ्जना

राधिका गुरागाई

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा सनातन धार्मिक मान्यताका आधारमा बालकृष्ण समद्वारा लिखित मुकुन्द-इन्दिरा नाटकको विवेचना गरिएको छ । कृति विश्लेषणका निम्ति श्रुति, स्मृतिलगायत शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा उल्लिखित धार्मिक चिन्तनबारे विभिन्न समालोचकद्वारा मीमांसा गरिएका पुस्तकहरू एवं 'मुकुन्द-इन्दिरा' नाटकको अध्ययन गरी सैद्धान्तिक अवधारणा तय गरिएको छ । उक्त अवधारणाका आधारमा 'मुकुन्द-इन्दिरा' नाटकको विश्लेषण गर्दा परोपकार, कर्तव्य, नैतिक आचरणपूर्ण जीवन, ईश्वरप्रतिको विश्वास, प्रायश्चित्त, प्रेम, भक्ति, पाठपूजा एवं उपासनाको समष्टि स्वरूप नै धर्म हो भन्ने समको धर्मसम्बन्धी दृष्टिकोणको निरूपण गरी नाटकका विभिन्न सन्दर्भसहित विवेचना गरिएको छ । अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ र सामग्रीको विश्लेषण व्याख्यात्मक र विवेचनात्मक विधिमा गरिएको छ । यस नाटकमा जीवनको आधार नै धर्म हो र धर्मको आधार प्रेम हो भन्ने मुख्य विचारलाई नायिका इन्दिराको चरित्रबाट व्यञ्जित गरिएको छ भन्ने यस लेखको निष्कर्ष हो ।

शब्दकुञ्जी : धर्म, लोककल्याण, आचरण, भक्ति, प्रायश्चित्त ।

[Religious Expression in *Mukunda-Indira* Drama

Radhika Guragain

Abstract

This article discusses Bal Krishna Sama's play *Mukunda-Indira* on the basis of traditional religious beliefs. In the say way, old *shruti*, *smriti*, and other traditional literature are used to analyze the work. *Mukunda-Indira* play analysis is based on religious ideas expressed in many ancient scriptures. The literature reviewed, as examined by many critics prior to this, is regarded the theoretical foundation of the study. Analyzing the *Mukunda-Indira* play based on these established notions, the study is based on the author Sam's belief that religion is a blend of altruism, duty, moral conduct, faith in God, penance, love, devotion, recitation, and worship. This study, in particular, is based on a qualitative method, and the text is studied using explanatory and critical methods. The major premise of this play is portrayed through the character of the heroine, Indira, who believes that religion is the foundation of life and that religion is the foundation of love. This is the actual conclusion of this article.

Keywords: religion, public welfare, behavior, devotion, atonement]

विषयपरिचय

बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) द्वारा नाट्ययात्राको प्रारम्भतिरै लेखिएको मुकुन्द-इन्दिरा (१९९४) नाटकमा तत्कालीन नेपाली समाजको धार्मिक आस्था र विश्वासलाई चित्रण गरिएको छ। अधर्ममाथि धर्मको विजय देखाइएको यस नाटकमा नायक नायिकाको नामबाट नाटकको शीर्षकीकरण गरिएको छ। परोपकार, प्रेम एवं भक्तिलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको प्रस्तुत नाटकमा अभिव्यक्त परोपकार, प्रेम र भक्ति हिन्दु धर्म-दर्शनद्वारा निर्देशित देखिन्छ। मनुष्यले आफूलगायत परिवार, समाज र राष्ट्रप्रति प्रेमपूर्वक आफ्नो कर्तव्यको पालना गर्नुपर्दछ भन्ने धार्मिक मान्यतालाई समले यस नाटकका माध्यमबाट प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन्। धर्मले नै व्यक्ति, परिवार र समाजलाई एकत्रित गरेको हुन्छ, धर्मकै कारण व्यक्तिको नैतिक आचरण शुद्ध हुन्छ, धर्मकै कारण मनुष्यमा सेवा र परोपकारको भावना जागृत हुन्छ, सेवा र परोपकारबाट सुख एवं शान्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने धार्मिक आशयलाई यस नाटकमा व्यञ्जित गरिएको छ। धर्मका अभावमा उत्पन्न अहङ्कार एवं दुराशयलाई देखाउँदै धर्माचरणमा विशेष महत्त्व दिन समले यस नाटकमार्फत् आह्वान गरेका छन्। मुकुन्द-इन्दिरा नाटकबारे धार्मिक चिन्तनका विषयमा समग्र अध्ययन नभएको हुँदा उक्त नाटकमा अभिव्यञ्जित धर्मको स्वरूप कस्तो छ भन्ने प्राञ्जिक जिज्ञासाको समाधान खोज्नु यस लेखको उद्देश्य हो। त्यसका लागि श्रुति, स्मृतिलगायत वैदिक तथा पौराणिक वाङ्मयमा उल्लिखित धर्मसम्बन्धी मान्यतालाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा उपयोग गरी मुकुन्द-इन्दिरा नाटकको विश्लेषण गर्नु यस लेखको सीमा रहेको छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखका निम्ति सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यद्वारा गरिएको छ। मुकुन्द-इन्दिरा नाटक प्राथमिक सामग्री हो भने सैद्धान्तिक आधारका कृतिहरू र पूर्वाध्ययनहरू द्वितीयक सामग्रीहरू हुन्।

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक एवं आगमनात्मक पद्धतिमा आधारित छ र सामग्री विश्लेषण व्याख्यात्मक एवं विवेचनात्मक विधिमा गरिएको छ। सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार धर्मसम्बन्धी पूर्वीय आध्यात्मिक मान्यतालाई बनाइएको छ।

धर्मसम्बन्धी पूर्वीय आध्यात्मिक मान्यता

‘धर्म’ शब्द ‘धृ’ धातुबाट व्युत्पत्ति भएको हो जसको अर्थ ‘धारण गर्नु’ भन्ने हुन्छ। धारण शब्दले असहायको रक्षा गर्नु भन्ने अर्थ दिन्छ (सिन्हा, सन् २०१७, पृ. १०७)। ‘धारयती यः असौ धर्मः’ अर्थात् धर्म त्यो हो जो मानवलाई जीवन धारण गर्न समर्थ गर्दछ (चालिसे, २०६९, पृ. ६८)। ऋग्वेदको ऋचा ‘तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्’ मा धर्मलाई यज्ञादि क्रियासँग सम्बद्ध अर्थमा प्रयोग गरिएको छ (मिश्र, सन् २०१७, पृ. ३९५)। अथर्ववेदमा धर्मको अर्थ क्रियाबाट उत्पन्न गुण भन्ने रहेको छ। छान्दोग्य उपनिषदमा धर्मका तीन स्कन्ध यज्ञ, अध्ययन (वेदपाठ) र दान भनी बताइएको छ (सांस्कृत्यायन, सन् २०१५, पृ. ३०४)। मनुस्मृतिमा धृति (धैर्य), क्षमा (आफ्नो अपकार गर्नेको पनि उपकार गर्नु), दम (सधैं संयमपूर्वक धर्ममा लागि रहनु), अस्तेय (चोरी नगर्नु), शौच (शरीरको भित्री र बाहिरी पवित्रता), इन्द्रिय निग्रह (इन्द्रियलाई सधैं धर्माचरणमा लगाइ रहनु), धी (सत्कर्मद्वारा बुद्धिको विकास गर्नु), विद्या (यथार्थ ज्ञान लिनु), सत्य (सधैं सत्यको आचरण गर्नु) र अक्रोध (क्रोध छाडेर सधैं शान्त रहनु) लाई साधारण धर्म भनिएको छ। यसै ग्रन्थमा वर्णाश्रमलाई विशेष धर्म भनी बताइएको छ (सिन्हा, सन् २०१७, पृ. १०७)। महाभारतमा ‘धारणात् धर्म मित्याहु’ अर्थात् जुन चीजलाई धारण गरिन्छ, त्यही धर्म हो भनिएको छ (वैद्य, २०७६, पृ. २६३)। श्रीमद्भगवद्गीताका अनुसार ‘यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः’ अर्थात् जसबाट सम्पूर्ण मनुष्यको धारण वा कल्याण हुन्छ त्यही धर्म हो (शुक्ल, सन् १९९३, पृ. ११८)। वैशेषिक दर्शनमा ‘यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस-सिद्धि स धर्मः’ अर्थात् जसबाट अभ्युदय (लौकिक उन्नति) र निःश्रेयस (मोक्ष) प्राप्त हुन्छ त्यही धर्म हो (शुक्ल, सन् १९९३, पृ. ११८) भनिएको छ।

मीमांसा दर्शनमा जुन कर्मका बारेमा वेदमा विधान गरिएको छ त्यही कर्म गर्नु धर्म हो, यसैबाट मानव कल्याण सम्भव छ भनिएको छ (शुक्ल, सन् १९९३, पृ. ११८) । न्याय दर्शनका अनुसार धर्म कुनै पदार्थमा विद्यमान त्यस्तो तत्त्व हो जसका कारण एक पदार्थबाट अर्को पदार्थ भिन्न मानिन्छ । एक पदार्थबाट अर्को पदार्थलाई छुट्याउने तत्त्व नै धर्म भएकाले न्याय दर्शनमा धर्मलाई गुण मानिएको छ । उक्त दर्शनमा पदार्थका चौबिस गुणमध्ये धर्मलाई एक गुण मानिएको छ (शुक्ल, सन् १९९३, पृ. ११८) । स्वामी विवेकानन्दका अनुसार मनुष्यका हृदयमा निहित देवत्वको विकास नै धर्म हो । मनुष्यले जीवनको सफलताका लागि आध्यात्मिकताको अनुशरण गरी आफ्ना हृदयमा रहेको पवित्रता, भक्ति, विनयशीलता, निस्वार्थता र प्रेमजस्ता दैवी तत्त्वहरूको विकास गर्नु पर्दछ, यसैलाई धर्म भनिन्छ (मिश्र, सन् २०१६, पृ. ७२४) । अतः धर्मका यी विविध अर्थलाई हेर्दा धर्म भन्नाले वेदविहित कर्म र सदाचारको पालना गर्दै मनुष्यले आफ्ना विशेष गुणहरूको विकास गरी लौकिक उन्नतिमा सहायक बन्नु तथा स्वयम्ले मोक्ष प्राप्त गर्नु भन्ने बुझिन्छ ।

धर्मको उत्पत्ति मनुष्यका हृदयमा जागृत आध्यात्मिक भोकबाट भएको मानिन्छ । स्वामी विवेकानन्दका अनुसार मनुष्यले जीवनमा पूर्णता, ज्ञान एवं आनन्द प्राप्तिका निमित्त उच्च स्तरको खोजी गर्दा धर्मको प्रादुर्भाव भएको हो । पूर्वीय सभ्यताको आदि ग्रन्थ ऋग्वेद तथा विभिन्न शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा अभिव्यक्त विचारहरूको समष्टिबाट धर्मसम्बन्धी मान्यताको विकास भएको देखिन्छ । तसर्थ धर्मको स्रोत वेद, कल्प, स्मृति, रामायण, महाभारत, गीता, पुराण, दर्शन आदि वैदिक वाङ्मयको विशाल भण्डारलाई मानिन्छ (मिश्र, सन् २०१७, पृ. ३९६) । धर्मले मानिसको आचार र व्यवहार दुवैलाई इङ्गित गर्ने भएकाले धर्मलाई नैतिकताको मानक मानिन्छ । धर्मसूत्रले मानिसको मन, मस्तिष्कलाई पवित्र र जीवनलाई सुव्यवस्थित एवं सुखमय बनाउँदछ (गुरुड, २०७०, पृ. २१५) ।

धर्मलाई कर्तव्यको पर्यायवाची अर्थका रूपमा पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । मनुष्यले गर्नेपर्ने कर्मलाई कर्तव्य भनिन्छ । धर्मद्वारा नै कर्तव्यको व्युत्पत्ति हुने भएकाले धर्मको पालना गर्नु मनुष्यको कर्तव्य हो (वर्मा, सन् २०१७, पृ. ३५९) । हिन्दुधर्मशास्त्रमा मनुष्यका राष्ट्रप्रतिको कर्तव्य, समाजप्रतिको कर्तव्य, परिवारप्रतिको कर्तव्य र स्वयम् आफैँप्रतिको कर्तव्य गरी चार तहको कर्तव्यका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । अथर्ववेदको पृथिवी सूक्तमा, शुक्ल यजुर्वेदको बाइसौँ अध्यायको बाइसौँ मन्त्रमा राष्ट्रभक्ति एवं राष्ट्रगान गरिएको छ (उपाध्याय, सन् २०००, पृ. १५) । पुरुषार्थका चार प्रकारमध्ये एक मानिएको धर्मका विषयमा महाभारतमा विशद चर्चा गरिएको छ ।

धर्मलाई ईश्वर अथवा अलौकिक शक्तिमा विश्वास र तिनको आराधनाको विषय पनि मानिन्छ । त्यसैले धर्ममा भक्ति, पाठ-पूजा, स्तुति र प्रार्थनाको पनि भूमिका रहन्छ । अलौकिक शक्तिहरूको विश्वासमा आधारित मनुष्यका पारस्परिक सम्बन्धहरू, क्रियाकलापहरू, उद्देश्यहरू र विचारहरूको समष्टि नै धर्म हो (वैद्य, २०७६, पृ. २६३) भन्ने के. दामोदरनको भनाइलाई वैद्यले आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन् । वास्तवमा मूल्यपूर्ण अस्तित्वप्रति आस्था र निष्ठापूर्ण जीवनयापनलाई धर्मको संज्ञा दिइन्छ (मिश्र, २०६८, पृ. ३३१) । आदिकालदेखि नै धर्मले मानिसलाई मार्गदर्शन गर्दै आएको सम्भवतः भविष्यमा पनि यो मानव सभ्यताको एउटा अविभाज्य अङ्ग रहने देखिन्छ ।

अतः पूर्वीय अध्यात्मवादी चिन्तन परम्परामा परोपकार एवं नैतिक आचरणपूर्ण जीवनलाई धर्मको सार मानिएको छ र ईश्वरप्रतिको विश्वास, भक्ति, पाठपूजा, यज्ञ, दान तथा शास्त्रको अध्ययनलाई पनि धर्म मानिन्छ ।

मुकुन्द-इन्दिरा नाटकमा धार्मिक स्वरूप

मुकुन्द-इन्दिरा हिन्दु सनातन धार्मिक मान्यता प्रतिबिम्बित भएको सामाजिक नाटक हो । नाटकको शीर्षकमा आएका 'मुकुन्द' र 'इन्दिरा' दुई शब्द हिन्दु

धर्मका आराध्य देवदेवी विष्णु (नारायण) र लक्ष्मीका पर्यायवाची नाम हुन् । सीता र राम तथा राधा र कृष्ण पनि विष्णुलक्ष्मीकै अवतार मानिन्छन् । सांसारिक जीवनमा उनीहरूलाई भक्ति र प्रेमको प्रतीक मानिन्छ । हिन्दु वैदिक मान्यताअनुसार नारायण र लक्ष्मी सम्पूर्ण सृष्टिको रक्षक एवं पालनकर्ता हुन् । उनीहरूकै पर्यायवाची नामबाट शीर्षकीकरण गरिएको यस नाटकमा प्रेमलाई नै विषयवस्तु बनाइएको छ । सृष्टिको प्रारम्भमै बीजारोपण भएको आध्यात्मिक प्रेम वा धर्म वर्तमान युगमा आइपुग्दा कसरी भौतिक वस्तुप्रतिको आकर्षण मात्र बन्न पुगेको छ भन्ने युगीन सत्यलाई मुकुन्दको चरित्रका माध्यमबाट देखाइएको छ । मुकुन्दको चरित्रका विपरीत इन्दिराको नैतिक आचरण, शास्त्र अध्ययन र भक्ति एवं मन, वचन र इन्द्रिय संयमबाट भएको धर्मको विजय यस नाटकको केन्द्रीय कथ्य बन्न पुगेको छ । इन्दिराको आत्मसंयम र रिस, क्रोध, ईर्ष्या, द्वेष, मोहजस्ता मनोविकारहरूको त्यागका कारण धर्मको विजय सम्भव भएको छ । धर्मको विजय गराउन भवदेवको मुख्य भूमिका रहेको छ । त्यस्तै रूपनारायण र धनमतीका धार्मिक भावनायुक्त एवं ममतापूर्ण व्यवहार नाटकमा धर्मकै पोषक बनेर आएका छन् । फलतः व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक एवं राष्ट्रिय कल्याणका हेतुले गरिने कर्म नै धर्म हो भन्ने देखाउनु नाटकको उद्देश्य बन्न पुगेको छ । नाटकमा धार्मिक संवाद र दृश्यहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । शीर्षक, विषयवस्तु, पात्र, संवाद, परिवेश, उद्देश्यलगायतका नाट्यतत्त्वमा हिन्दु धार्मिक मान्यतामा आधारित क्रियाकलापहरूको चित्रणबाट मुकुन्द-इन्दिरा नाटक धार्मिक मान्यताका आधारमा विश्लेष्य बन्न पुगेको छ । अतः प्रस्तुत नाटकमा विभिन्न पात्रका आचरण र व्यवहारका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित लोककल्याण, कर्तव्य, नैतिक आचरण, ईश्वरप्रतिको विश्वास, प्रायश्चित्त, भक्ति र पाठपूजाको समग्र स्वरूप नै धर्म हो भन्ने समको धर्मसम्बन्धी मान्यताको विश्लेषण गरिन्छ ।

लोककल्याण

मनुष्यको हृदयमा पवित्रता, भक्ति, विनयशीलता, निःस्वार्थता, प्रेमजस्ता दैवी गुणहरू हुन्छन् । त्यसकारण ऊ सेवा, सहयोग, दया, माया, स्नेह, करुणा आदि भावले युक्त हुन्छ । तिनै भावका कारण मानिस समस्त प्राणी जगत्को कल्याणका निमित्त सत्कर्महरू गर्दछ । मानिसले स्वार्थरहित भएर जुन कर्मद्वारा अरूको उद्धार वा कल्याण गर्छ त्यस प्रकारका कर्मलाई नै धर्म भनिन्छ ।

नाटककार समले मुकुन्द-इन्दिरा नाटकमा भवदेवको चरित्रबाट परोपकार वा लोककल्याण नै सबैभन्दा ठुलो धर्म हो भन्ने आशयलाई अभिव्यञ्जित गरेका छन् । मुकुन्दको वियोगमा परेको रूपनारायणको परिवारमा उसको पुनरागमन गराएर पारिवारिक मिलन गराउन भवदेवले गरेको कार्य लोककल्याण हो । 'अर्कालाई बचाउन आफू बाँच्नु पर्दछ' (१:१, पृ. ७) भनी रूपनारायणलाई सम्झाउने भवदेवमा विश्वकल्याणको भावना देखिन्छ । हिन्दु सामाजिक परम्परामा परोपकार गरी अरूलाई गुन लगाउँदा धर्म हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको पाइन्छ । भवदेवले मुकुन्दलाई लिन कलकत्ता जाने निर्णय गरेको सन्दर्भमा भनेको छ :

त्यहीं यताउता होलान् लिएरै आउँला यहाँ

मेरो भाग्य भएदेखिन् गुन लाउन पाउने (१:२, पृ. १२)

आफ्नो कर्तव्यलाई भुलेर विदेशी भूमिमा कुसङ्गतमा परेको मुकुन्दलाई स्वदेश फर्काउँदा पति वियोगमा परेकी इन्दिरासँग मुकुन्दको पुनर्मिलन भएको छ, छोरो घर नफर्किएको चिन्ताले बिरामी परेको रूपनारायणको परिवारमा खुसी फर्किएको छ, देशले पलायन हुन लागेको एक शिक्षित युवकलाई प्राप्त गरेको छ, अधर्मतिर लागेको मुकुन्द स्वयम्ले धर्मको बाटो प्राप्त गरेको छ । यसप्रकार भवदेवले मित्रको परिवारका निमित्त गरेको कार्य परोपकार हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसलाई भवदेवकै भनाइ 'हो मेरो कार्य यो उपकार त, तर कारण स्वर्गीय इन्दिराको सतीत्व

हो' भन्ने भनाइले अझ प्रस्ट पारेको छ । भवदेवप्रति रूपनारायणले यसरी कृतज्ञता व्यक्त गरेको छ :

यस्तो परोपकारीको भाग्यको ईख गर्दछन्
इन्द्रै पनि; उनीको छ एउटा स्वर्ग केवल
यहाँ परोपकारीले हरेक उपकारमा
स्वर्ग पाउँछ । (५:३ पृ. १२०-१२१)

सांसारिक जीवनमा पुण्य कर्म गरी प्राप्त गरेको स्वर्ग (आनन्द) इन्द्रको काल्पनिक स्वर्गभन्दा आनन्ददायक हुन्छ, त्यस्तो आनन्द दुःखीप्रति गरिने सेवाबाटै प्राप्त हुन्छ भन्ने भाव समले माथिका पङ्क्तिमाफत् व्यक्त गरेका छन् ।

मानवसेवा मात्र होइन समस्त प्राणीजगतको हित गर्नु पनि धर्म हो । इन्दिरा अधिल्लो जन्ममा प्रेमी जोडी सुगालाई छुट्याएको हुनसक्ने र त्यसै पापका कारण आफू मुकुन्दबाट छुट्टिनपरेको ठान्छे अनि त्यही पापबाट मुक्त हुन उसले घरमा पाल्न ल्याएका मुनिया, मैना र सुगालाई पिँजडारूपी बन्धनबाट मुक्त गराएकी छ । परिवार र आफ्नो बासस्थानबाट छुट्याइएका उक्त प्राणीहरूको पुनर्मिलन गराउँदा उनीहरूको कल्याण हुने र आफू पापबाट मुक्त हुने इन्दिराको आशय देखिन्छ । उसले छद्मभेषी मुकुन्दको विवाह आफ्नै मामाकी छोरीसँग गरिदिएर आफू अधिल्लो जन्मका त्यस्ता पापहरूबाट मुक्त हुन चाहेकी छ । इन्दिराले छद्मभेषी मुकुन्दसँग पतिको कल्याण पत्नीले र पत्नीको कल्याण पतिले गर्नुपर्ने विषयमा निकै लामो संवाद गरेकी छ । यसप्रकार कल्याणका भावनाले गरिने कर्म नै धर्म हो भन्ने आशय यस नाटकमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

ईश्वरमाथि विश्वास

मनुष्यले ब्रह्माण्डको सत्यबारे सम्पूर्ण ज्ञान हासिल गर्न नसकेपछि कल्पना गरेको अलौकिक शक्ति वा सत्तालाई ईश्वर मानिन्छ । ईश्वर नै संसारको सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ता हुन् भन्ने आध्यात्मिक मान्यताअनुसार कर्मको अधिकारी ईश्वरलाई मानिन्छ । अध्यात्मवादीहरू ईश्वरलाई न्यायकर्ता मान्दै सधैं सत्कर्म गरी आफूलाई

ईश्वरद्वारा दण्डित हुनबाट बचाउँछन् (सिन्हा, सन् २०१७, पृ. १६५) । त्यसैले ईश्वरप्रतिको विश्वासलाई धर्मको अभिन्न अङ्ग मानिन्छ ।

मुकुन्द-इन्दिरा नाटकका धेरैजसो पात्रहरू ईश्वर वा अलौकिक शक्तिमाथि विश्वास राख्दछन् । लोककल्याणलाई आफ्नो धर्म ठान्ने भवदेव, पतिव्रताधर्म पालना गर्ने इन्दिरा, परिवार र राष्ट्रप्रति चिन्तित हुने रूपनारायणजस्ता पात्रहरू ईश्वरमा विश्वास राख्दछन् । मुकुन्दको धर्मिलो तस्विर सधैं आफ्नो साथमा राख्ने इन्दिराको अवस्थालाई भवदेवले मूर्तिमा भगवान् देख्ने भक्तसँग तुलना गरेको छ । मुकुन्दलाई लिन जाने निर्णय गर्दै “सँगै लिएर फर्कन्छु, साक्षी हुन् परमेश्वर” (१:२, पृ. १२) भनी भवदेवले आफ्नो कर्मको साक्षी बस्न परमेश्वरलाई आह्वान गरी आफ्नो भगवान्प्रतिको आस्थालाई प्रकट गरेको देखिन्छ । भवदेव मुकुन्दलाई लिन जाने निश्चय गरी “जेसुकै काम होस् हामी ‘गन्यौं’ भनी कराउँछौं, गरेनौं वा गन्यौं जान्ने उही मात्र छ एउटा” (१:२ पृ. १४) भन्दै कर्मफलको अधिकारी परमेश्वरले सत्यको पक्षमा न्याय गर्छन् भन्ने आशा व्यक्त गरेको देखिन्छ । कार्यसिद्धिका निमित्त कार्यको प्रारम्भमा ईश्वरको प्रार्थना गर्ने हिन्दु धार्मिक परम्पराअनुसार मुकुन्दलाई लिन जानुअघि भवदेवले पशुपतिको दर्शन गरेर चन्दन र जल प्रसादका रूपमा लिएर गएको छ । “मुकुन्द चलमलाएको देखेर भवदेव उसको निधारमा चन्दन पशुपतिको जलमा डुबाएर लगाइदिन्छन्” (२:२ पृ. २६) भनी गरिएको नाट्य निर्देशन र त्यसलाई “पशुपतिनाथको नेत्र” भनी भवदेवले मुकुन्दलाई भनेको प्रसङ्गले भवदेव हिन्दु धर्मावलम्बी हो र ऊ धर्ममा विश्वास राख्दछ भन्ने प्रस्ट देखिन्छ । मुकुन्दलाई मनाउन भवदेवले “मुकुन्द, विन्ति लौ ‘हुन्छ’ भन, विन्ति छ, ईश्वर माथि हेरिरहेका छन्, मुख बाएर वाल्ल भै” (२:२ पृ. ३४) भनी ईश्वरीय सृष्टि र नियमका विरुद्ध नजान आह्वान गरेको देखिन्छ ।

भवदेवले छद्मभेष धारण गरी इन्दिराको सतीत्व परीक्षण गर्न मुकुन्दलाई सघाएकोमा पापबोध गर्दछ । ऊ मुकुन्दलाई स्वदेश फर्काउने उपाय लगाउँदा आफूले

भुटो पत्र पठाएको र अर्कातिर उक्त पत्रको समाचार पढेपछि रूपनारायण र इन्दिराको अवस्था के होला भन्ने आशङ्का गर्दछ। फेरि उपकारका निम्ति गरिएका असत् कर्मको परिणाम “जे गर्लान् जगदीश्वर” (२:३ पृ. ३९) भन्दै न्याय गर्ने जिम्मा परमेश्वरलाई सुम्पन्छ। यसप्रकार निष्काम कर्म गर्ने भवदेवले ईश्वरप्रति विश्वास राखी आफ्ना सम्पूर्ण कर्म ईश्वरमा समर्पण गरेको देखिन्छ।

भक्ति, प्रार्थना, पाठपूजा र उपासना

मानिस धार्मिक अनुभूतिको मूलस्थितिमा सधैं स्थिर रहन सक्दैन त्यसैले आफ्नो स्थितिलाई स्थायी बनाउनका लागि बौद्धिक प्रयत्नहरूको सहायता लिन्छ। वेदान्त दार्शनिक रामानुजले भक्तिद्वारा नै मनुष्य धार्मिक अनुभूतिको मूलस्थितिमा स्थिर रहिरहन सक्दछ (मिश्र, २०६८, पृ. ३३६) भनेका छन्। सत्य र निष्ठासहितको भक्ति, प्रार्थना, पाठपूजा र उपासनाले मानिसलाई धार्मिक अनुभूतिको स्थितिमा रहिरहन मद्दत गर्दछ। मीमांसा दर्शनमा यसैलाई नित्य र नैमित्तिक कर्म भनिएको छ। शास्त्रहरूको अध्ययन, ईश्वरप्रति विश्वास र भक्ति, दैनिक बिहान बेलुकी गरिने पाठपूजा, धार्मिक यात्रा, देवीदेवताको उपासनाजस्ता कर्महरूले मानिसको धार्मिक भावनालाई वृद्धि गर्न मद्दत गर्दछन्।

मुकुन्द-इन्दिरा नाटकका भवदेव, इन्दिरा, रूपनारायणजस्ता मुख्य पात्रहरू धार्मिक छन् र आफूलाई धार्मिक बन्न सहयोग पुऱ्याउने पूजापाठजस्ता नित्य कर्महरू गर्छन्, जात्रा पर्वहरू मनाउँछन्, ईश्वरप्रति आस्था राख्छन्, आफ्ना आरध्यको उपासना र भक्ति गर्छन्।

प्रस्तुत नाटकमा इन्दिराको निष्काम भक्तिका कारण पारिवारिक दुःखको अन्त्य भएको छ। समले भक्ति नै सुखको कारण हो भन्ने धार्मिक सत्यलाई इन्दिराको भक्तिद्वारा सिद्ध गरेका छन्। इन्दिराको सुत्ने कोठामा पूजाका निम्ति कात्तिने कपासको बत्ती, रामायणको पुस्तक, भित्तामा विभिन्न देवीदेवताका तस्बिर आदि सामग्रीहरू देखिएका छन्। उसले मुकुन्दको मधुरो तसवीरलाई मूर्ति मानेकी छ।

पत्नी र पतिले परस्परमा एकले अर्कोलाई भगवान्को रूप सम्भरेर प्रेम गर्नु पर्दछ (खप्तडबाबा, २०५६, पृ. ६) भन्ने शास्त्रीय मान्यताअनुसार इन्दिराले मुकुन्दलाई भगवान्कै रूप मानेर प्रेम गरेकी छ। मुकुन्दप्रति इन्दिराको भक्ति यसरी प्रकट भएको छ :

अगिल्लो जन्मको पाप काट्तेमा जन्म यो बित्यो
भने जसै गरी, अर्को जन्ममा त म पाउँला,
दयावन्त उहालाई तपस्या अब गर्दछु
अझ गर्दछु यो आयु तपस्यामै बिताउँछु। (३:४, पृ. ६३)

भक्तले त्यस समयसम्म भक्ति गर्नुपर्दछ जबसम्म उसले आफ्नो आराध्यलाई प्राप्त गर्न सक्दैन, त्यो भक्ति जन्मजन्मान्तरसम्म हुन सक्दछ भन्ने धार्मिक मान्यता नै इन्दिराले गर्ने मुकुन्दको भक्तिको आधार बनेको देखिन्छ। शास्त्रको पठन, श्रवण, विश्वास र तदनुकूलको आचरणबाट भक्ति सिद्ध हुन्छ (खप्तडबाबा, २०५६, पृ. २१) भन्ने मान्यता इन्दिराको जीवनमा चरितार्थ भएको छ। सधैं रामायणको अध्ययन गर्ने इन्दिराले सीता र रामको पुनर्मिलनभै आफ्नो पनि पुनर्मिलन हुने विश्वास रामायणबाट प्राप्त गरेको देखिन्छ।

प्रस्तुत नाटकमा भक्तिभाव भक्तिकेने दृश्यहरू प्रशस्त देखिन्छन्। रूपनारायणको कोठाको भित्तामा धुवनारायण, लक्ष्मी, सरस्वतीको चित्र एवं रामको भजनको एउटा श्लोक टाँगिएको छ। उसको सिरानीमा जपमाला र पुरानो बृहत्स्तोत्ररत्नाकर पुस्तक पनि राखिएको छ। “यस्तो जात्रा-पूजा भनेपछि तिम्रा बालाई नगई हुँदैन नि। बिचरा, आफूले रोपेको जुनसुकै धर्मको वृक्षमा होस् उनले माग्ने फल तिमी” (३:२, पृ. ४७) भन्दै भवदेवले मुकुन्द नै रूपनारायणको भक्ति वा उपासनाको केन्द्र हो भन्ने बताएको छ। धनमती, रूपनारायण, छिमेकी बूढा, उसकी पत्नी राजामतीसमेतले सिम्भू सरस्वतीसँग मुकुन्दका निम्ति देशप्रेम र सद्बुद्धिको प्रार्थना गरेका छन् (सुवेदी, २०६४, पृ. २२०)। रूपनारायणका घरमा रुद्री पाठ पनि लगाइएको छ। यस प्रकार भक्ति, पाठपूजा, प्रार्थना आदि

कर्महरूले मानिसलाई सधैं सत्यप्रतिको विश्वाससहित बचाइराख्ने हुँदा यिनीहरूलाई पनि प्रस्तुत नाटकमा धर्मकै स्वरूपमा अभिव्यञ्जित गरिएको देखिन्छ ।

आचरण

धर्म भनेको मन, वचन र कर्मलाई नियन्त्रण गर्ने शक्ति हो । जसले आफ्ना इन्द्रियलाई अधिक नियन्त्रणमा राख्न सक्छ ऊ संयमित हुन्छ (खड्का, २०७१, पृ. १) । संयमित व्यक्ति धैर्यशील हुन्छ र आफ्ना व्यवहारबाट अरूलाई दुःख नहोस् भनी सचेत रहन्छ । जब इन्द्रियहरू नियन्त्रणमा हुन्छन् र सारा वृत्तिहरूको निरोध हुन्छ तब मनुष्यको आत्मा आफ्नो स्वरूप तर्फ फर्कन्छ । त्यस्तो मनुष्यले सुख र दुःख दुवै अवस्थामा समभाव राख्दछ । मनुस्मृतिमा मनुष्यले पालना गर्नुपर्ने दस आचरण (धैर्य, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इन्द्रिय-निग्रह, धी, विद्या, सत्य र अक्रोध) का बारेमा उल्लेख छ ।

मुकुन्द-इन्दिरा नाटककी नायिका इन्दिरालाई समले नैतिक आचरणयुक्त नारी पात्रका रूपमा उभ्याएका छन् । उसको आचरणमा धैर्य, क्षमा, शौच, इन्द्रिय निग्रह, विद्या, अक्रोधजस्ता गुणहरू प्रशस्त पाइन्छन् । आठ वर्षको उमेरमा विवाह गरी परदेश गएको पतिलाई इन्दिराले बाइस वर्षको उमेरसम्म देख्न पाएकी छैन । पतिको दर्शन, प्रेम र सान्निध्य नपाए पनि इन्दिरा अत्यन्तै धैर्यशील बनेर मुकुन्दको प्रतीक्षा गरिरहेकी छ । आफूलाई बिसिएर अनैतिक कर्ममा लिप्त भएको भन्ने सुनेर पनि उसको हृदयमा मुकुन्दप्रति कुनै किसिमको रिसराग एवं क्रोधको भावना जागृत हुँदैन । ऊ छद्मभेषी मुकुन्दको ललाईफकाईमा आसक्त बनेकी छैन । इन्दिरा मुकुन्दको निन्दा सुन्दा पनि आफूलाई पाप लागेको र पापबाट मुक्त हुनका निम्ति प्रायश्चित्त गर्न चाहन्छे । पतिको निन्दालाई ऊ स्तुति समान मान्दछे । उसले मुकुन्दका सम्पूर्ण दोषहरूलाई क्षमा दिएकी छ । 'तिम्रो मन्त्र अशुद्ध छ रक्षा गर्दैन त्यसले सत्यानास गराउँछ, छोडिदेऊ तिम्री जन्म' भन्ने छद्मभेषी मुकुन्दलाई 'मेरो त्यो प्रेमको मूर्ति जो मलाई रुवाउँछ

त्यसैले अझ प्यारो छ त्यो' (४:४ पृ. ९४) भन्ने जवाफ दिन पुग्छे । इन्दिराले निरन्तर विद्या (रामायण) अध्ययन गरी सीताको आदर्शलाई पालना गरेकी छ, रामायणमा विश्वास राखी पतिको एकाग्र भक्ति गरेकी छ । अतः शास्त्रमा उल्लिखित धर्मको अनुशरण गरी संयमित बनेकै कारण इन्दिराको भक्ति र प्रेम सफल भएको देखिन्छ ।

प्रायश्चित्त

मनुष्यले 'पाप वा अपराधको दोष मेट्नका निम्ति गरिने शास्त्रविहित धार्मिक कृत्य' (नेपाली बृहत् शब्दकोश) लाई प्रायश्चित्त भनिन्छ । प्रायश्चित्तलाई पाप प्रक्षालनको उपाय मानिन्छ । मनुष्यले निषिद्ध कर्मको प्रायश्चित्त गर्नु पर्दछ, त्यसैलाई धर्म भनिन्छ (मसिह, सन् २०१८, पृ. ३५) । धर्मको अभाव हुनु, कामनामा प्रवृत्त हुनु अधर्म हो । मानिसले आफूभित्र रहेका क्रोध, द्वेष, दुर्भावना, राग, वासना, भय, अहंकार आदि प्रवृत्तिलाई जगाउनु अधर्म हो (वर्मा, सन् २०१६ पृ. ३५६) । अधर्मको जागृति भएपछि मनुष्यले गर्ने कर्मद्वारा कसैको पनि कल्याण हुँदैन । अधर्म नै पाप हो । सामान्यतः जप-तप, उपवास, व्रत तथा बलिदानबाट पापको प्रायश्चित्त हुने धार्मिक मान्यता रहेको छ (मसिह, सन् २०१८, पृ. २३७) । अधर्महरूप्रति पश्चात्ताप गर्दै बाँकी जीवन सत्कर्ममा समर्पण गर्नु मनुष्य जीवनको सबैभन्दा ठुलो प्रायश्चित्त (धर्म) हो ।

मुकुन्द-इन्दिरा नाटकमा मुकुन्दको चरित्रद्वारा प्रायश्चित्त गर्नु मनुष्यको धर्म हो भन्ने सनातन मान्यतालाई व्यञ्जित गरिएको छ । मानिस अधर्मबाट मुक्ति चाहन्छ, जसका निम्ति प्रायश्चित्त उत्तम उपाय हो । मुकुन्द विद्या अध्ययन (ब्रह्मचर्य) गरिसकेको एक पठित पुरुष हो । उसले अङ्ग्रेजी शिक्षा अध्ययन गरे तापनि ऊसँग सनातन धर्मशास्त्रको प्रशस्त जानकारी छ । मुकुन्दका संवादले उक्त कुराको पुष्टि गर्दछन् । तर आफूले प्राप्त गरेको पूर्वीय ज्ञानलाई मुकुन्दले इन्द्रिय सुखस्वार्थ अनुकूल व्याख्या गरेको देखिन्छ । अध्ययन सकेर पनि घर नफर्कनु, बाबुआमा र पत्नीलाई बेवास्ता गर्नु, सुरा र सुन्दरीको

रसरङ्गमा डुब्नु, इन्दिराको सतीत्वमा शङ्का गर्नु, उसको सतीत्वको परीक्षा गर्ने शर्तमा मात्र घर फर्किनु र सोहीअनुसार छद्मभेषमा इन्दिराको परीक्षा गर्नु मुकुन्दले गरेका शास्त्रनिषिद्ध कर्म (अधर्म) हरू हुन् । इन्दिराको सतीत्व र धर्मसँग पराजित हुँदै गएपछि मुकुन्दका हृदयमा आफूले गरेका अधर्महरूप्रति प्रायश्चित्तको भाव विस्तारै जागृत हुन थाल्छ । इन्दिरा (सत्य) लाई खोट लगाउन खोजेर अक्षम्य पाप गरेको पश्चात्ताप मुकुन्दले यसरी गरेको छ :

आफ्नो मुख गन्हाएर थुकेँछु अन्धकारमा
उज्यालो जब भो देखेँ मरो थूक त मूर्तिमा
परेछ, मुखमै लक्ष्मीमाताको, अब आँसुले
पखाली पाप कट्टैन । (५:२, पृ. ९८)

अन्तिम परीक्षा भन्दै रातको समयमा भ्यालबाट इन्दिराको कोठामा पसेको मुकुन्द हातमा खुकुरी लिएकी इन्दिरालाई देखेपछि मन, वचन र कर्मद्वारा आफूले इन्दिरामाथि गरेको सम्पूर्ण अधर्मप्रति पश्चात्ताप गर्दै “म खुल्दिन, म खुल्दिन प्रायश्चित्त भयो, तिम्रो हातबाट म मर्दछु” (५:३ पृ. ११८) भनी आत्मसङ्कल्प गर्दछ अनि इन्दिराले खुकुरी प्रहार गरेपछि “मान्यौ, खुसी भएँ, तिम्रो जय होस्” भन्न पुग्दछ । आफ्नो परिचय खुलिसकेपछि मुकुन्द इन्दिरासामु “क्षमा ! म कसरी मागूँ तिमी दिन्छ्यौ कसो गरी ?” (५:३, पृ. ११९) भन्न पुग्छ । मुकुन्द इन्दिरासँग क्षमा माग्ने प्रयत्न गर्दै पुनः “मेरो पापमा त क्षमा माग्नु नै पाप हो, आफैँ देऊ दिन हुने भए” (५:३ पृ. १२३) भन्दछ । उसले “बाबुआमाहरूलाई जल्ले दुःख दियो यति, त्यसलाई त यो घाउभन्दा मृत्यु छ लायक” (५:३, पृ. १२०) भनी आफूले गरेको कर्म क्षमा योग्य नभएको भन्ने भावमा पश्चात्ताप गरेको देखिन्छ ।

अज्ञानतावस गरिएका पाप कर्मको धार्मिक विधिअनुसार प्रायश्चित्त गर्न सकिने र ऐच्छिक पापको परिणाम भोग्ने पर्ने (खड्का, २०६८, पृ. ३५६) भनी शास्त्रमा बताइएको भए पनि मुकुन्दले गरेको ऐच्छिक पापको दण्ड भोगाउँदा

मुकुन्दबाट गृहस्थीको कर्तव्य पुरा नहुने, सृष्टिको ऋत् अवरुद्ध हुने तथा परिवार दुःखमा डुब्ने भएकाले समले मुकुन्दलाई इन्दिरा र बाबुआमासँग क्षमा माग्नु लगाई प्रायश्चित्त कर्म पुरा गराएका छन् ।

कर्तव्य

मनुस्मृतिमा धर्मलाई सामान्य र विशेष दुई प्रकारमा विभाजन गरी विशेष धर्मलाई वर्णाश्रम धर्म भनिएको छ । वर्ण (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र) र आश्रम (ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ र सन्यास) अनुरूपको धर्म (कर्म) नै कर्तव्य हो । वर्णाश्रम धर्मको प्रतिपालन गर्नु मनुष्यको कर्तव्य हो (मसिह, सन् २०१८, पृ. ३५) ।

मुकुन्द-इन्दिरा नाटकमा भवदेव, रूपनारायण, इन्दिरा लगायतका पात्रहरूले आ-आफ्नो कर्तव्यको पालना गरेका छन् । भवदेवले समाजलाई विद्या र ज्ञान प्रदान गर्नुपर्ने ब्राह्मणको कर्तव्य धारण गरेको छ । रूपनारायणले गार्हस्थ्यका कर्तव्य पुरा गरिसकेको छ र ऊ आफ्नो जिम्मेवारी मुकुन्दलाई सुम्पन चाहन्छ । तर मुकुन्दले आफ्नो कर्तव्य पालना नगर्दा रूपनारायणको परिवार दुःखी भएको छ । गृहस्थीले विवाह गरी सन्तान उत्पादन गर्नुपर्ने, पत्नीले गृहव्यवस्थापन र पतिले परिवारको पालनपोषण तथा संरक्षण गर्नुपर्ने, अर्थोत्पादन गरी परिवार र राष्ट्रलाई समृद्ध बनाउनुपर्ने, दान र पुण्यकर्म गर्नुपर्ने (मिश्र, सन् २०१७, पृ. ९२) भए पनि मुकुन्दले गृहस्थीको कर्तव्य पालन नगरेकाले “त्यसो भए त्यो ग्याजुएट भएर उसका बाबुआमालाई के काम लाग्यो, इन्दिरालाई के काम, देशलाई के ?” (१:१, पृ. ६) भन्दै रूपनारायणले भवदेवसँग दुखेसो पोखेको छ । इन्दिराको सतीत्वबारे सत्य ज्ञान भएपछि आफूलाई नीच ठान्दै प्रायश्चित्तका निमित्त फर्कन लागेको मुकुन्दलाई भवदेवले “सुखका कोश आफ्ना जति सबै तिमी बुझाऊ इन्दिरालाई, आमा, बाबु र देशको सेवा गरेर आफूले जति दुःख दियो अगि तिनलाई सबै फिर्ता लेऊ” (५:१, पृ. १०१) भनी परिवार र राष्ट्रप्रतिको कर्तव्यबोध गराएको छ । भवदेवले मुकुन्दलाई बाबुआमाप्रतिको कर्तव्य (पितृऋण)

तथा राष्ट्रप्रतिको कर्तव्यबारे बारम्बार सम्झाएको छ । अन्ततः मुकुन्दले इन्दिरासँग प्रण गर्दै “यो जन्मभूमिको पवित्र पाउ दाबौंला काखमाथि सँगै बसी खेलौंला साथमा खेल सद्बोध र उन्नति दुवैको” (५:३, पृ. १२५) भनी कर्तव्यबोध गरेको छ । यसरी गृहस्थीको कर्तव्य कृषि, उद्योग, वाणिज्यलगायत क्षेत्रबाट उत्पादन गरी सम्पूर्ण प्राणी जगत्को पालनपोषण एवं संरक्षण गर्नुपर्ने भएकाले गार्हस्थ्य आश्रम जीवनको सबभन्दा जिम्मेवारीपूर्ण समय हो भन्ने सत्यलाई समले प्रस्तुत नाटकका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित गरेका छन् ।

निष्कर्ष

नाटककार बालकृष्ण समले मुकुन्द-इन्दिरा नाटकमा सनातन हिन्दु परम्परा र संस्कारमा आधारित नेपाली समाजको चित्रण गरेका छन् । धर्म र अधर्मको द्वन्द्वमा सधैं धर्मको विजय हुने धार्मिक विश्वासलाई इन्दिरा र मुकुन्दको द्वन्द्वबाट देखाइएको छ । यस नाटकमा जीवनको आधार नै धर्म हो र धर्मको आधार प्रेम हो भन्ने मुख्य विचारलाई नायिका इन्दिराको चरित्रबाट व्यञ्जित गरिएको छ । समले दाम्पत्य सुखका निमित्त एकले अर्कोलाई क्षमा गर्नु पर्दछ, क्षमा नै ठुलो धर्म हो, क्षमाले नै प्रायश्चित्त गराउँछ, प्रायश्चित्तबाट सुख र शान्ति प्राप्त हुन्छ, त्यही सुख र आनन्द नै दाम्पत्य जीवनको लक्ष्य हो भन्ने आशय इन्दिराको क्षमा र सदाचार एवं मुकुन्दको पश्चात्तापपूर्ण अभिव्यक्तिका माध्यमबाट व्यञ्जित गरेका छन् । यस नाटकमा कल्याण नै मनुष्यको सबभन्दा ठुलो धर्म हो भन्ने विचार भवदेवको कर्मद्वारा स्पष्ट पारिएको छ । प्रत्येक मनुष्यले आफ्नो सनातन धर्म (कर्तव्य) को पालना गरे मात्र प्राणी जगत्को कल्याण हुन्छ, जीवनमा सुख, शान्ति र आनन्द प्राप्त हुन्छ, राष्ट्रको उन्नति हुन्छ तथा सृष्टिको ऋत् निरन्तर अधि बढ्छ भन्ने धर्मसम्बन्धी सनातन मान्यता नै समले धार्मिक दृष्टिकोणका रूपमा प्रस्तुत नाटकमा अभिव्यञ्जित गरेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अर्याल, दुर्गाप्रसाद (२०५७). *निबन्धकार देवकोटाको दार्शनिक चिन्तन*. काठमाडौं : उदय बुक्स ।
- उपाध्याय, आचार्य बलदेव (सन् २०००). *भारतीय धर्म और दर्शन*. वाराणसी : चौखम्बा पब्लिशर्स ।
- खड्का, पवित्र बहादुर (२०७१). *अध्यात्म दर्शन*. रामेछाप : पवित्र बहादुर खड्का ।
- गुरुङ, जगमान (२०७०). *सर्वधर्मसमभाव र विश्वअभ्युदय दर्शनावली २*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- चालिसे, नारायण (२०६९). *पूर्वीय दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास*, दाङ : वी.पी. चिन्तन केन्द्र ।
- मसीह, या. (सन् २०१८). *तुलनात्मक धर्म-दर्शन* (छैटौं संस्क.). दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन् २०१६). *भारतीय दर्शन*. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- मिश्र, नित्यानन्द. (सन् २०१७). *नीतिशास्त्र : सिद्धान्त और व्यवहार* (दोस्रो संस्क.). दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- मिश्र, वीरेन्द्रप्रसाद. (२०६८). *दर्शनावली*. “धर्म-दर्शन परिचय”. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- वैद्य, मोहन किरण. (२०७६). *हिमाली दर्शन* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : शमी साहित्य प्रतिष्ठान ।
- शुक्ल, दीनानाथ (सन् १९९३). *भारतीय दर्शन परिभाषा कोश*. दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशन ।
- सम, बालकृष्ण (२०६४). *मुकुन्द-इन्दिरा* (बिसौं संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सिन्हा, हरेन्द्र प्रसाद (सन् २०१७). *धर्म-दर्शन की रूप-रेखा* (बाह्रौं संस्क.). दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- सुवेदी, देवीप्रसाद. (२०६४). *समको सुखान्त नाट्यकारिता*. काठमाडौं : एकता बुक्स ।